

UDK 811.163.42'373.6'373.7
Stručni rad
Primljen 28. siječnja 2002.
Prihvaćen za tisak 6. veljače 2002.

Alemko Gluhak

Zavod za lingvistička istraživanja HAZU
Ante Kovačića 5
10 000 Zagreb
gluhak@hazu.hr

FRAZEM U TILI ČAS I NJEGOVE INAČICE

U članku se daju opisi upotrebe i porijeklo frazema *u/za tili/tinji čas* i etimologija riječi *tili*, *tinji*.

Jedan frazem kojim se želi reći da je nešto trajalo kratko (upravo jako kratko) ili da se zbililo u kratku vremenu, za kratko vrijeme i slično – jest frazem *u tili čas* ili *za tili čas*. Osim tih, u tekstovima, onima malo starijima, sreću se i neki drugi oblici: *u tinji čas*, *za tinji čas* – no danas su češći oblici, ako ne i jedini, oni s *tili*. Umjesto *čas* pojavljuju se i druge riječi, kao *časak*, *tren*, vjerojatno i *ine*¹. Po tome vidimo da je taj frazem relativno čvrst²: njegovi su dijelovi zamjenjivi vrlo bliskim riječima, no postavlja se pitanje što je *tili*.

U *Rječniku hrvatskoga jezika* Vladimira Anića dana je za natuknicu riječ *tili*, s tumačenjem “riječca za pojačavanje, ob.[ično] u kontekstu”, a primjer je *za tili časak*, s tumačenjem “odmah potom, začas” i oznakom da se radi o razgovornom frazemu, o frazemu koji pripada skupu riječi i oblika koji se “prirodno, spontano i redovno govore” (isto

¹ U *Hrvatskom čestotnom rječniku* (ur. M. Moguš) obrađen je korpus od milijun riječi pojavnica; tom je korpusu po petina iz proze, poezije, drame, udžbeničkih tekstova i novina. Prozni, pjesnički i dramski tekstovi obrađeni su na po dvadeset djela (u pravilu: deset tisuća riječi iz jednoga djela). U svemu tome nema ni jedne pojave riječi *tili* ili *tinji*, što znači da se zapravo u obrađenim tekstovima nije naišlo na frazem *u/za tili/tinji čas*.

² O čvrstini frazema v. npr. Menac 1970: 1–2; usp. i u Matešić 1982: vi.

u sva tri izdanja). – Tu bi trebalo dodati da se osim *tili* govori i *tili* (a obje su te izgovorne mogućnosti dane primjerice u rječniku *dviju matica*). – U *Rječniku hrvatskoga jezika* ur. Jure Šonje (2000) frazem *u tili čas* dan je pod riječju *čas*, za značenje je dano “začas, veoma brzo”, a naglasak (na *tili*) nije označen.

U frazeološkom rječniku Josipa Matešića (1982) dane su mogućnosti *u/za tili/tinjī/māli čas* (za značenje: ‘odmah, ubrzo’).³

Evo nekoliko primjera.

u tili čas

Pročisti se planina u tili čas i sine po planini sunce, gdje već sto godina sunca ne bijaše. [...] Pokrije ga [Jaglenca voda], potopi ga u tili čas. (Ivana Brlić-Mažuranić, *Priče iz davnine*, 1920, 79 – Bratac Jaglenac i sestra Rutvica)

Nakon pola sata grad je bio obaviješten o događaju. U tili čas osvanuše na mnogim prozorima crne zastave. (Viktor Car Emin, *Danuncijada*, 1946, 431)

*Pa se u tili čas obojica digla, [...] (August Cesarec, *Za novim putem*, 1926, 77 – Atentator Mojsije)*

Već potkraj zabave, u predvečerje, odvoji se Zora od drugara, te obijesno obruči rukav sklizališta, s neopreza zadjene se o grmlje i klone. U tili čas prileti žurna sjena i pridigne je. (Josip Draženović, *Djela III*, 1948, 384 – Težak dan (nap. 1906/25))

*U tili čas cijelo se njezino obličje promijenilo: [...] (Dubravko Horvatić, *Đavo u podne : izabrane novele*, 1993, 159 – Gospa bez krune i djeteta)*

*Glas taj u tili čas raznio se kao munja po čitavoj Auvergni, [...] (Vilim Korajac, *Humoristička djela*, 1918, 170 – Auvergnanski senatori, XI)*

za tili čas

Za tili čas gostionica je bila prazna. (Ivo Brešan, *Ispovijedi nekarakternog čovjeka*, 1996, 34)

*Stekliška »Sloboda« izlazi samo tri puta tjedno, a ona je za tili čas pročitana, [...] (Dubravko Horvatić, *Đavo u podne : izabrane novele*, 1993, 228 – Buntovnikova žena)*

³ U Bujasovu hrvatsko-engleskom rječniku upućuje se s frazema *u tili čas* “na češći, običniji odnosno stilski neutralan izraz” (kako je odgovarajuća oznaka objašnjenja) *za čas, u tren oka* (1983, 1999).

Ne miješam se u tuđe stvari, ali stižem za tili čas! (HT2, 4.IX.2000, 21.47, podnapis)

Spremliv se za tili čas i prosrkav kavu, otišao bi Matković na gumno, te bi se istom poslije podne kući vratio. (Josip Kozarac, *Mrtvi kapitali*, 1924, 13 /1890, 11/)

Profesor, koji bi ušao u razred, a nekoć je i sam sudjelovao u takvim bitkama, za tili čas bi po ražarenim obrazima svojih slušača zaključio, da bitka nije bila loša [...] (Nikolaj V. Gogol', *Pripovijetke*, pr. Roman Šovary, 1950, 474)

Tako [Don Quijote] reče, obode Rocinanta i za tili čas odjuri od njih. (Miguel de Cervantes, *Don Quijote I*, pr. Iso Velikanović, 1951, 48)

u tinji čas

– Čut ćeš – dobacila ona Ivanu s praga, otkud je u tinji čas nestane. (Viktor Car Emin, *Usahlo vrelo*, 1904, 13)

Padajućemu one paklene nemani od vjetrova u tinji čas i šešir iz ruke iztrgoše i vlasulju s glave sčupaše ter, oboje najprije u zraku nekoliko puta zavitlavši, bez traga odnesoše. (Janko Jurković, *Sabrane pripoviesti I*, 1880, 14 – Sudbina jarac ili profesorova vlasulja)

U tinji čas raznese se glas širom Zagreba i čitave domovine, da se skupljaju prilozi kao izvanredna novčana pomoć za obranu domovine. (Vjekoslav Klaić, *Slike iz slavenske povjesti*, 1908, 175 – 4. srpnja 1848)

U tinji čas otvoriše se gvozdena vrata biskupske kule, a iz njih se izvali čudan provod. (August Šenoa, *Sabrane pripoviesti II*, 1889, 31 – Zlatarovo zlato)

U tinji čas provali četrdeset seljaka pod puškom u sobu, u tinji čas ležahu Tahovi slugе svezni na tlih. (August Šenoa, *Sabrane pripoviesti IV*, 1885, 351 – Seljačka buna (1877))

Huseinovo lice smrće se u tinji čas. (Josip Eugen Tomić, *Zmaj od Bosne*, 1898, 32)

Nalazi se i u *tinji čas* (u AR 76, 1963, 333, dana su tri primjera B. Zuzerija, umro 1762, iz djela *Besjede duhovne*, Dubrovnik 1793).

za tinji čas

Poput sjajna meteora zablistala [Samova država] na nebu sujetske historije, no bozi joj dosudiše, da opet poput meteora za tinji čas pane u bezdno zaboravnosti. (Vjekoslav Klaić, *Slike iz slavenske prošlosti*, 1908, 18 – Samo, kralj slavenski)

I za tinji čas zapne pored krošnje na čistinicu zelenu mrežu – kupio ju kod Hagenauera u Zagrebu –, pokupi tanjire i ode, dršćući od uzrujanosti, na prstima na trijem, odakle netrenimice gledaše na mrežu. (Antun Gustav Matoš, *Novo iverje*, 1900, 44 – Nekad bilo – sad se spominjalo; u izd. *Sabrana djela I*, 1973, 92: za tili čas i na čistinici)

[...] *u maju god. 1607. otvorili su svoju gimnaziju, koja je za tinji čas imala 260–330 učenika.* (Branko Vodnik, *Povijest hrvatske književnosti I*, 1913, 214)

Usporedi još i ove, **nešto drugačije primjere:**

Strasno i silno privine djevojku k sebi, raskošne burne želje u tili časak narastu u njegovoj nutrašnjosti i on malo ne izgaraše od požude i pohote. (Ksaver Šandor Gjalski, *Janko Borislavić*, 1913, 95)

Slobodna je, slobodno se krili, / Kud ju samo smjele misli nose, / Sama nikne – i u časak tili / Sama mine poput sjajne rose, / [...] (August Harambašić, *Izabrane pjesme*, 1895, 6–7 – Pjesma)

Onda ode po čizme pa ih stade čistiti, [...] svrši za tili časak pa ode u radionicu, [...] (Antun Gustav Matoš, *Sabrana djela I*, 1973, 36 – Pereci, friški pereci /*Iverje*, 1899/)

Ovaj se isprva gradjaše nevjest, kad al' skoči i za tili nas časak dogura snažnim ručetinama na ivicu nasipa. (Antun Gustav Matoš, *Novo iverje*, 1900, 84 – U čudnim gostima (*Novi vijek*, 1898); *Sabrana djela I*, 1973, 108)

Preko dvorišta protrči stara debela dekla, škripnu vratašca i za tinji se časak zašareni široko dvorište kao rebra krova sv. Marka u Zagrebu. (Antun Gustav Matoš, *Novo iverje*, 1900, 20 – Nekad bilo – sad se spominjalo; *Sabrana djela I*, 1973, 82, s malim izmjenama)

Svaki pravi modernista, kada gucne iz čašice, za tili tren postaje sebevid, [...] (Tin Ujević, *Ljudi za vratima gostionice*, 1938, 41)

U tim se frazemima *tili/tinji* odmah može vidjeti kao pridjev, pa za frazem *časak tili* (u vezi s raznim gomilanjima u jeziku, kao i u slučaju *zdrav zdravcat, živ živ, lud lud*) piše Vladimir Anić: “u ovoj riječi za pojačavanje intuitivno najprije tražiš pridjev” (1988: 95).

U *Etimologijskom rječniku hrvatskoga ili srpskoga jezika* Petra Skoka (III, 1973) postanak toga *tili* i *tinji* tumači se ovako. Radi se o starijem obliku pokazne zamjenice *ti*, za 'taj': umjesto *ovi, ti, oni, si* (u govorima *ov, ta* itd.), u književnom su i standardnom jeziku s vremenom prevladali oblici *ovaj, taj, onaj* (a *saj* više nemamo). Za izričaj *u/za tili čas* piše dalje da je u njemu *li* čestica kakva je u *ili, ali*. "Kako je jezična svijest izgubila vezu sa *taj* i sa *li* u *ili, ali*, izmijenjen je *-li* u *-nji u tinji čas*". Što se tiče razvitka značenja, ukazuje se na hrv. *taki* (u govorima *takaj* itd., možda od nakupine *ta-ka-dje-že*), što znači 'odmah, sad', i što je načinjeno korijenom »pokazne zamjenice i sufiksom *-ako*« (*taki, taka, tako* 'takav, takva, takvo'). Promjena *-li* u *-nji* tumači se razjednačavanjem *t-l > t-n* (kao promjena u *tinjati*, prema praslavenskom **tblēti*, npr. u slovenskom *tleti*).⁴

Kako su frazemi *u/za tili/tinji čas* zapravo priložni frazemi s vremenskim značenjem, a pojava *tinji* – što ima očitu pridjevsku službu – može se protumačiti povezivanjem s pridjevima načinjenima sufiksom *-nji* od vremenskih priloga: *sadanji, dosadanji, dotadanji, negdanji/nekadanji, svagdanji/svakidanji* (*današnji, jutrošnji, večerašnji, ljetošnji...*), pa onda analogijom *svagdašnji, nekadašnji/negdašnji...*.

Ono pak *li* u *tili* čestica je koja je etimološki povezana i s česticama *le, ele, lje* – koje se ponašaju kao potvrdnice, pojačajnice ili i kako drugačije ('samo', 'ipak' itd.).

Očito je da frazem *u tili čas* funkcionira isto kao npr. *u taj kratak čas* i sl.⁵, a zamijenimo li to *kratak* kojom drugom pojačajnicom, dobit

⁴ P. Skok dao je još jednu mogućnost za tumačenje porijekla *tili, tinji*: za taj "određeni pridjev" kaže da ide možda s onim korijenom koji je u riječi *zatiljak* (**zaty-ləkək*) – u nekim je drugim slavenskim jezicima bolje očuvan odraz praslavenske riječi **tyl̥*: npr., ruski *tyl* 'stražnja strana, pozadina'. U tom pak je korijen koji je i u pridjevu *pretio, pretila, pretilo*, a praslavensko **ty-* potječe od indoevropskoga korijena **teu-* 'bujati'. S današnjega stanja etimologije, to je tumačenje manje uvjerljivo. Da spomenem usput da je u rječniku Hrvatske akademije dano tumačenje koje navodi upravo na to, s **tyl̥*. – U Broz-Ivekovićevu rječniku (III, 570, 571) daju se natuknice *tili* i *tinji*, po Akademijinu rječniku, no u prvoj su samo tri nehrvatska primjera, u drugoj primjera nema.

⁵ Pomalo izaziva da bi se u *tili* tražilo takvo značenje, kao 'kratak'. No ne čini se prevjerojatnim da bi se kakvo psl. **ti-* moglo izvoditi od ie. **(s)tei-* 'oštar, šiljast', što je npr. u stind. *tūra-* 'žestok, žustar, oštar' (**sti-w-*), avest. *staēra-* 'vrh gore', *taēra-* 'vrh gore, sljeme' (**(s)toi-lo-*), lat. *stilus* 'držak, pisaljka' (**sti-lo-*), *stimulus* 'ostan, badalj' (pa dalje *stimulō* 'ostanom bosti' pa 'uznemiravati' pa 'podbadati, nagoniti') (**sti-mo-*), *stīva* 'ručica (pluga)' (**stei-w-*); Pokorny 1959: 1015. – Za ie. **(s)tei-* vjerojatno je stariji oblik **(s)teiH-*, koji bi se dao dublje povezati sa **sten-* 'uzak', **ten-* 'tanak' (za međusobnu vezu tih dvaju korijena v. Terent'ev 1979: 159).

ćemo npr. *u taj baš čas* = *u baš taj čas* = *baš u taj čas*, *u taj upravo čas* = *u upravo taj čas* = *upravo u taj čas*. Tako je i s frazom *za tili čas*: to je kao *za taj kratak čas* (dakle i *za to kratko vrijeme*) ili *kao za taj baš čas* = *za baš taj čas* = *baš za taj čas*, *za taj upravo čas* = *za upravo taj čas* = *upravo za taj čas*. – Sličan je frazem npr. *u taj isti čas* i dr., ili u ovome: *Nu u taj isti mah kao da mu nešto sunu kroz glavu*, [...] (Janko Jurković, *Sabrane pripoviesti* I, 1880, 8 – Sudbina jarac) – i takvima.

Da je *li* takva pojačajnica, moglo bi se potvrditi usporednim frazom (nešto drugačijega značenja) u slovenskom jeziku, sa srodnom česticom *le*: *v tem le času* ‘u to vrijeme’. U tom jeziku *le* ima više bliskih uloga (pa tako znači i ‘sàmo’ i drugo).⁶

Zamjenica *taj* mogla se u davno vrijeme tako i slično upotrebljavati. To se vidi i po porijeklu riječi *tjedan* (gradišćanski *tajedan*) – ona je sastavljena od zamjenice *taj* i imenice *dan*: u praslavenskom je jeziku bilo **tъjъ-dъnъ*, **tъje-dъnъ* ‘taj dan’ – no riječ je načinjena u vrijeme pokrštavanja –, i oba su se dijela sklanjala, npr. genitiv je bio **tego-je dъne*⁷. Htjelo se reći da je to upravo taj dan, dan koji se vraća nakon tjedna.⁸

U riječi *tili*, u početnom *ti*, mogli bismo vidjeti upravo odraz **tъjъ* (kao *ovi*, *oni*, *ki* < **ovъjъ*, **onъjъ*, **kъjъ*).

Što se pak tiče upotrebe, frazemi *u tili čas*, *za tili čas* danas su najčešći, nešto su rjeđi oni u kojima je umjesto *čas* koja druga riječ ili

⁶ U etimološkoj i poredbenogramatičkoj literaturi ima nekoliko tumačenja porijekla tih praslavenskih **li*, **le*, **lě* (od novijih djela, dobar kratak pregled dan je u slovenskom etimološkom rječniku Marka Snoja), no čini se da je moguće i jedno drugo: da je u tome ostatak slabo sačuvana indoevropskoga korijena **el-* (starije **x'el-*) ‘biti, postojati’. U praslavenskom **li* tako bi mogao biti i nekakav optativni oblik (o optativnosti tih oblika može se čitati u literaturi) povezan s tim **el-* isto kao što je s **es-* ‘biti, postojati’ povezano staro optativno psl. **si*, što je sačuvano u nekim hrvatskim i drugim slavenskim česticama. To podsjeća i na upotrebu glagolskih oblika optativnoga *bilo* (slavensko *-l-* u *-lъ*, *-la*, *-lo...* > hrv. *-o*, *-la*, *-lo* glagolskoga pridjeva radnoga povezuje se etimološki upravo s *li*, *le*, *lě*) i imperativnoga *budi* (o *budi* v. u mojem članku “Starinski oblik za treće lice imperativa”). Sam pak indoevropski glagol **x'el-* (takav prije pet-šest tisuća godina) ima usporednice u jezičnom vremenu nostratičkom (prije petnaestak i više tisuća godina) i prednostratičkom (prije dvadesetak ili više tisuća godina; današnje srodne riječi postoje npr. u nekim američkim indijanskim jezicima). – U prilog tomu da bi **li* i dr. bili glagolskoga porijekla mogao bi govoriti i položaj hrvatskoga *li* kao enklitike. Malo više o tome v. moj članak “Indoeuropski **el-* ‘biti’”.

⁷ Za frazem *taj dan* sa značenjem ‘tjedan’ P. Skok daje žumberačko *rodí se je po Miđji, po Petřovi taj dān* ‘u sedmici poslije Miholjdana, Petrovdana’.

⁸ Usp. Skok 1973: 431–2, Gluhak 1993: 629, Snaj 1997: 657.

oni u kojima su riječi iz stilskih razloga premetnute (u *časak tili* itd.), a frazemi s *tinji* vjerojatno se danas ne bi baš upotrijebili.⁹

Literatura

- Anić, V., 1988: *Glosar za lijevu ruku*, Naprijed, Zagreb.
- Anić, V., ¹1991, ²1994, ³1998: *Rječnik hrvatskoga jezika*, Novi Liber, Zagreb.
- Broz, I., i F. Iveković, 1901: *Rječnik hrvatskoga jezika*, sv. II., Zagreb.
- Bujas, Ž., 1983: *Hrvatsko ili srpsko - engleski enciklopedijski rječnik / Croato-serbian-English encyclopedic dictionary*, sv. I., Grafički zavod Hrvatske, Zagreb.
- Bujas, Ž., 1999: *Veliki hrvatsko-engleski rječnik / Croatian-English dictionary*, Globus, Zagreb.
- Gluhak, A., 1998: Indoeuropski *el- 'biti', *Folia onomastica Croatica*, 7, 107–114.
- Gluhak, A., 1999: Starinski oblik za treće lice imperativa, *Filologija*, 33, 35–74.
- Matešić, J., 1982: *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*, Školska knjiga, Zagreb.
- Menac, A., 1970: O strukturi frazeologizma, *Jezik*, XVIII/1, 1–4.
- Moguš, M. (ur.), 1999: *Hrvatski čestotni rječnik*, sastavili Milan Moguš, Maja Bratanić, Marko Tadić, Zavod za lingvistiku Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i Školska knjiga, Zagreb.
- Pokorny, J., 1959: *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, I i II, Francke Verlag, Bern – München.
- Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, sv. 76: testamenat–toprv, Zagreb : Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1963.
- Rječnik hrvatskosrpskoga književnog jezika*, I i II, Matica hrvatska – Matica srpska, Zagreb – Novi Sad, 1967.
- Skok, P., 1973: *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, knj. III. (ur. M. Deanović. i Lj. Jonke), JAZU, Zagreb.

⁹ Usput da spomenem i ovo: po pravopisnome pravilu po kojemu se piše kao jedna riječ ono čiji dio ne živi kao posebna riječ, mogli bismo pisati *utiličas*, *zatiličas*, jer *tili* ne živi samostalnim životom. No usp. umetanje enklitika: moguće je *u tili je čas* : sl. (kao za *tili nas časak*, za *tinji se časak*) – dakle to ide u prilog razdvojenom pisanju.

Snoj, M., 1997: *Slovenski etimološki slovar*, Založba Mladinska knjiga, Ljubljana.

Šonje, J. (ur.), 2000: *Rječnik hrvatskoga jezika*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža i Školska knjiga, Zagreb.

Terent'ev, V. A., 1979: Nostratičeskie ètimologii, *Ètimologija*, 1977, 159–163.

THE IDIOM *U TILI ČAS* 'IN A JIFF' AND OTHERS

Summary

The author gives some data on Croatian idioms *u/za tili/tinji čas* 'in a jiff, in a moment' and etymologies of adjectives *tili* and *tinji*.

Ključne riječi: hrvatski jezik, frazem, *u/za tili/tinji čas*

Key words: Croatian language, idiom, *u/za tili/tinji čas*